

UDK 821.163.42(091)
821.163.42.09 Džalto, S.
Pregledni rad
Primljen 7.11.2017.
Prihvaćen 18.6.2018.

ZDRAVKO GAVRAN
Društvo hrvatskih književnika
Ježevska 9, Zagreb
zdravko.raven@gmail.com

LIKOVNI SELO, VJERA I UMJETNOST U PRIPOVJEDNOJ PROZI STJEPANA DŽALTE OBJAVLJENOJ U RAZDOBLJU 1970. – 1990.

U radu se proučava prozni opus hrvatskog književnika iz Bosne i Hercegovine Stjepana Džalte nastao i objavljen u razdoblju komunizma između 1970. i 1990. Riječ je o trima zbirkama priča i trima romanima. Džaltina proza prepoznaje se kao proza nastala u kombinaciji stila tradicionalne usmene i pučke književnosti i autorsko-umjetničkog oblikovanja. Njezine formalne vrijednosti jesu vrsna i slikovita naracija, realističko-naturalistički opisi seoskog života, anegdotalnost, živi dijalozi, unutarnji monolozi te jezik pun izražajnih bravura. Pisac jezični iskaz gradi u velikoj mjeri na oponašanju svakodnevnog stilski izraženog regionalnog *parole* te na humorističkom parafraziranju poslovice i raznih drugih oblika pučke jezične baštine i komunikacije. Mjesto radnje u pravilu je zabačeno hrvatsko-katoličko selo-župa u Bosni, u kojem se događaju tipične međuljudske drame, tragedije i katarze. Selo i ljudi u njemu suočavaju se s teškim izazovima, od bijede i alkoholizma, preko ateističke indoktrinacije i represije komunističkog režima do krupnih promjena koje donosi ekonomski razvoj povezan odlaskom seljaka na rad u bogatu Njemačku. Proza je prožeta kritičnošću prema negativnostima u ljudima i društvu, ali i kršćanskim duhom, katoličkim vrijednostima i moralnim kriterijima. Kritika i satira nemaju zadnju riječ, nego ju imaju iskustva života kao cjeline. Niz „negativaca“ doživljava prije smrti moralno-religiozno obraćenje i skrušeno se vraća katoličkoj vjeri i, time, prethodno gaženju ljudskosti. Džaltina proza znači obogaćenje i proširenje spektra hrvatske i bosanskohercegovačke proze tog razdoblja.

Ključne riječi: Stjepan Džalto; proza; selo; pučka književnost; humorističko-satirična književnost; književno oblikovanje; katolicizam

Bio-bibliografske naznake te određenje predmeta

Stjepan Džalto bio je dijecezanski svećenik Vrhbosanske nadbiskupije i književnik. Rođen je u mjestu Voljice kod Uskoplja 1931., za svećenika je zaređen 1959. u Đakovu, kao župnik služio je u više župa u svojoj nadbiskupiji, proživio je i rat u BiH početkom 1990-ih te dospio u izbjeglištvo u Zagreb, a poslije se vratio na službu u Skopaljsku Gračanicu. Pet godina prije smrti oslijepio je te je ostatak života proveo u Vrhbosanskom bogoslovnom sjemeništu u Sarajevu, gdje je i umro g. 2008. Napisao je golem opus, a za života objavio je 26 knjiga, većinom pripovjedne proze, ali i dvije knjige pjesama te balade, drame, putopisnu i publicističku prozu. Cjelovit prikaz njegova života i informativan prikaz o njegovim književnim djelima dostupan je u nekrologu (Dragić 2008) i leksikografskim natuknicama. U ovom izlaganju uzet će se u obzir prozna djela za odrasle napisana i objavljena između 1970. i 1990, i to zbirke priča: *Selo Svađalovo*; *Priče iz Pasjih Korita*; *Svečev kafić*, te romani: *Gladne i nemirne godine*; *Naricanja Frane Markanova*; *Pod Jurcanovim orahom*.

Značajke Džaltine pripovjedne proze

Džalto je pripovjedač koji teme i sadržaje za svoje priče, a zacijelo i brojne likove uzima iz stvarnoga života hrvatsko-bosanskoga sela te ih književno-umjetnički oblikuje. Područje radnje gotovo je uvijek ruralni kraj u širem području Uskoplja. Sadržaj pripovijedanja jesu dogodovštine i čitave životne sudbine nepregledna mnoštva likova. Način pripovijedanja jest kombinacija naracije i dijaloga, nerijetko i unutarnjeg monologa, s razmjerno rjeđim opisima krajolika, iako se i pejzažni opisi i opisi *milieua* upleću u radnju i u funkciji su dočaravanja atmosfere ili služe kao nagovještaj ili predznak kakve nesreće ili smrti koja se ima dogoditi. Osim u rjeđim djelima na književnom standardu, jezik pripovijedanja većinom je hrvatski jezik kakav se govori u autorovu rodnom kraju, dakle štokavska ikavica protkana mnoštvom regionalizama, žargonskih izraza iz usmenih govora, nerijetko i turcizama, a ponekad i učenih riječi te izraza koje donosi moderni život, za koje kazivač ili neki lik obično tumači od koga je tu učenu ili novu riječ čuo. Pripovijedanje, dijalozi, unutarnji monolozi i opisi isprepleteni su i natopljeni pučkim izričajima, poslovicama, dosjetkama, mudrim izrekama i sentencama, kletvama i

psovkama (ali ne i onima grubljima i vulgarnijima), poštapalicama te ritmiziranim i često rimovanim proznim, ponekad i kraćim stihovnim, izričajima pripovjedača ili likova.

U tom duhovitu igranju s petrificiranim ili duhovitim izričajima, u parafraziranju, parodiranju ili pretvaranju proznih iskaza u ritmizirane i rimovane rečenice/stihove autor postiže ekspresivne i humorističke učinke, no u sklonosti sintaktičkim doskočicama odnosno jezičnom ludizmu nerijetko i pretjeruje. Karakterizacije likova daju se i u obliku kraćih opisa, no mnogo češće tako što se prikazuju njihove dogodovštine, pa povremeno imamo pred sobom nešto što sliči pikarskom romanu, a poglavito u dijalozima što ih vode s drugima, ili sa samim pripovjedačem, koji je u osnovi blizak autoru, ali nije istovjetan s njim. Kulturološki, razina pripovijedanja prilagođena je i primjerena razini razumijevanja unutar razmjerno zaostale, ali iskustvom i samosviješću razvijene ruralne kulture. Snažno je prisutan kršćanski i općeljudski moralni kodeks, dominantna je religiozno-kršćanska slika i takvo doživljavanje svijeta. Vidljive su kao čimbenici radnje i oblikovanja likova i društvene matrice: obitelj i loza, običaji, načini ponašanja, modeli međusobnih odnosa. To su običajno-duhovna i moralna (ili „moralna“) uporišta stvarnosti seoske sredine u kojoj pripovjedač živi, a autor službuje.

Džalto je „rođeni“ pripovjedač, satiričar i humorist. To je očito iz svake stranice. Živahan je i zanimljiv, nikada dosadan, neposredan je, spretan i inventivan u uporabi gotovo svih sadržajnih i formalnih („ideja i priča“, dijalog, monolog, opis, kompozicija, razvoj radnje, uživljavanje, izazivanje emocija kod čitatelja...) te stilskih sredstava kojima pripovjedač raspolaže. Ponajbolji je u pričanju većinom kraćih priča; po miljeu, sadržaju i prosedeu njegova je proza svojevrsan produžetak i uzdignuće na višu i suvremeniju razinu usmeno-pučkog pripovijedanja. Po temi i motivima dijelom se uklapa u tradiciju usmene književnosti, no po duhu, stilu i društvenoj aktualnosti nosi autorski pečat. Po mjerilima suvremene umjetničke proze, riječ je o gotovo samoukoj, tzv. naivnoj ili primitivnoj, (neo)realističko-(neo)naturalističkoj, objektivističkoj književnosti, u kojoj se ne otvara mnogo prostora za moderne suptilnosti, za esteticizam i intelektualizam, za inovativno ili ne-narativno koncipirane svjetove i stilove ili za prevagu subjektivizma. I složeniije strukture u osnovi su opet prstenasto nanizane priče, epizode i anegdote, koje su međusobno u više ili manje labavu međusobnom odnosu.

Fragmentarnost i anegdotalnost glavne su odrednice Džaltine proze. Imamo posla s epskim svijetom prepunim priča o raznim likovima i događajima, koje su stalno u napetosti s autorskim nastojanjem da održi

jedinstvo romana ili zaokruženog niza priča. Čimbenici jedinstva jesu ili a) *zemljopisno-kulturni prostor* (ograničen na točno određeni ruralni kraj), ili b) *vrijeme sa svojim aktualitetima* (razdoblje od 40-ih do 80-ih godina prošlog stoljeća, određeno što političkim mijenama i potresima, što sustavom društvenih odnosa i nizom promjena kao što su komunističko-athezijska agitacija, migracije, rast standarda, tehnički napredak i druge pojave koje manje ili više destruiraju profil dotadašnjega sela, koje pomalo umire ili se 'urbanizira'), ili c) *sam pripovjedač*, ili d) *nekoliko glavnih, tipiziranih likova, koji se pojavljuju više puta u jednoj zbirci pripovijedaka ili u romanu*, ili e) *karakterističan stil, ritam i duh kazivanja pun duhovitih i zabavnih dosjetaka, ali i satiričkih pa i tragičnih sastavnica, i sl.*, ili f) *dočarana atmosfera lokalnog kolorita*.

Uvid u knjige priča i romane

U *Selu Svađalovu* tipičan epski pripovjedač iznosi niz storija iz života dotičnoga sela; sam naslov kazuje da je riječ o selu u kojem se često događaju kavge između dviju ili više osoba, a ponekad se i čitavo selo uzbiba, kao što nam je poznato iz Andrićevih opisa kasabe. U autorovu predgovoru tumači se kako je nastalo djelo: „Nemir ga je napisao. Nemir duše zbog duše sela u kojoj živi vječna tuga. Čudna je ta seoska duša u kojoj živi tuga i kad pjeva. Ta je duša naoko gruba i siromašna. Ista ta duša beskrajno je bogata i plemenita. Lako ćeš je dobiti ako si joj iskren prijatelj. Ali ta duša ima malo prijatelja. Malo tko u selo dođe da nešto dobra donese, nego gleda da odnese i ono malo dobra što ga selo ima. Zbog toga je duša sela vječno tužna. (...) Svrha je ovih priča da ublaži tugu sela. (Džalto 1972: 5)“

To piščevo objašnjenje treba ipak uzeti s oprezom, jer će se tijekom odmotavanja eposa sela ući u mnogo veću kompleksnost, sa svim pojavnim oblicima zaostalosti, primitivizma, dominacije nagona, nasilja, pohlepe, alkoholizma, nastranosti pa i ludila odnosno raznih izvitoperenja osoba koje privlače pozornost i koje su zamašnjak radnje. Knjiga se sastoji od 19 kraćih priča, a njihov raspon kreće se vremenski od g. 1934., kada se bijahu posvadile žene: „Milkača s Ivkačom, Jelača s Peračom i Lukača s Kukačom“ (9). U humorističkoj priči „Vrag na tavanu“ govori se kako se jedna žena od muke dosjetila inscenirati nazočnost vraga na tavanu i tako svoga muža izliječiti od alkoholizma. U „Idi, vraže, di te traže“ baka Cela priča kako joj je vrag jednom došao na san te ga se

jedva riješila. Na kraju otkriva i podlogu: svoje zločestoće iz prijašnjih razdoblja života: raskopala je zaruke između Jurice i Marice. Poslije se pokajala i okajala grijeh, te rodila 17 djece zavjetovavši se da nijednomu ne će sreću raskopati. „Kakvo pečenje, takvo rješenje“ priča je koja počinje ovako: „Lazo Reakcija, referent za kulturu sela pri općini, došao je u selo Velike Kukavice da ukine ognjišta i otkrije tri koze koje Matiša Rezo već dvije godine krije na ruglo sela i čitave Bosne, koju je vlast, ukinuvši koze, unaprijedila za dva stoljeća unazad. Od Kulina bana pa sve do propasti koza ovakav kulturni gest, kao što je ukinuće koza, nitko nije učinio. (30)“. Referent nakon sastanka sa seljacima shvati da problem može riješiti jedino župnik, koji „u jednoj ruci uvijek nosi molitvenik, a u drugoj kolčinu. I što ne može molitvom, može batinom. Drugog sveca kod njega nema. (34)“ Tako i bude: problem riješe, a njih se dvojica u župnikovu dvoru uz rakiju i šunku zbrate. „Kuća s tri vjere i bez vjere“ kazuje o neprilici u koju je zapao župnik u multikonfesionalnoj, zapravo ateističkoj obitelji sastavljenoj od triju vjera, u kojoj jedni druge vrijeđaju, a zatim sve svale na fratra. „Jama“ govori o predsmrtnom obraćenju, i smrti u snijegu, Pere Pogače, zvanog Pero Komesija. Taj je umjesto da čuva vola postao odmah nakon rata član pa predsjednik komisije za otkup, pa je tako počinio mnogo grijeha i nepravdi protiv seljaka. Predosjetivši smrt, odluči po snijegu otići na ispovijed k župniku. Pripovjedač poentira svojim komentarom: „I bila je to Peri Pogači prva ljubav; Bog – prva i jedina ljubav (jezikom ga je nijekao zbog službe, zbog posla), a u duši ga je nosio kao jedino vlasništvo i jedino pouzdanje, jer drugo dobro nije imao u životu. I toliko ga je ta želja da se pomiri s Njime opsjela da je zaboravio put koji vodi prema župnoj crkvi. Skrenuo je s tog puta kojim je tisuću puta putovao i pošao preko livade Jošave, gazdine livade po kojoj je bezbroj puta pasao goveda. Ali nije znao da je to gazdina livada. Nije znao da nasred te livade ima jedna duboka jama. Snijeg je sve poravnao, bilo je ravno kao tepsija, sva livada, i on je nagazio ravno na jamu. (45)“ Tu nam se na trenutak ukaže i sveznajući pripovjedač-moralist, u obliku unutarnjeg monologa osamljenog čovjeka koji je zaglavio u toj jami: „’...Ja nisam bio čovjek, a mogao sam biti i ostati čovjek. Da sam ostao što sam postao, čovjek bih postao. Ako bježiš iz nevolje, upadaš u veću nevolju ako time drugoga uvališ u nevolju. To je nevolja, to je čemer, to je jad, to je glad, pa makar postigao najveću sreću na ovome svijetu.’ (46)“ „Neosvijetljeno selo“ priča je o elektrifikaciji. „Kata s trinaest referata“ – o ’ašikovanju’ i udaji kćeri nasilu za nevoljenoga. Utjeha je jedino pogled na raspelo. „Kula Salamirina“ – s motom iz Post 11,1.4 - priča je iz Posavine o seoskim svađama, povezanim s odlascima u Njemačku.

„Braćo, priznajmo svoje grijeh“ priča je o provedbi koncilske reforme u bosanskoj seoskoj zabiti i zaostalosti (okretanje oltara i sl.). Tegobna je tu egzistencija mladog župnika. Spas mu je u molitvi u crkvi, pred oltarom, pred tabernakulom. I od Boga tada dobiva utjehu: „Mutne i žalosne oči mladog svećenika polako su se bistrile. I što su se više bistrile, sve je jače kroz njih u dušu ulazila neka utjeha. Oči su sve. Kroz njih izlazi patnja i ulazi radost. I smiri se mladi svećenik kao umorno janje. Nestade tog bunta, tih muka, kao da ih netko obrisa s duše, i poče moliti. Molio se Isusu kao da tepa najslađem biću. Slatko! I što je slađe tepao, sve je jače odzvanjao neki tajanstveni glas u njegovoj duši, a dolazio je iz tabernakula: 'Pusti svijet i ljude. Svijet boluje vijek od vijeka, ni sam za se nema lijeka. Ja sam s tobom u sve dane života tvoga. Sve će biti dobro...'“ (80-81)“

U *Pričama iz Pasjih Korita* imamo niz priča čija se radnja događa u istoimenom selu, ali tako da se razvija od početka do svršetka u njima kao cjelini, kao u romanu. Tu je nositelj radnje i središnji lik koji „radnju“ drži na okupu župnik, i 'vizura' je njegova, no pripovijedanje je u trećem licu. Tematiziraju se sudbine gastarbajtera u Njemačkoj i njihovih obitelji, emancipacija žena na selu koju promiču režimlje, vraćanje muškaraca nedjeljom iz „Čađave mehane“ u crkvu, u čemu uspije neki smion i 'otkačen' misionar dominikanac, priprepaštvo komunističkim vlastima iz interesa, komunistička borba protiv klerikalizma u koju se uprežu sitni primitivni likovi koji čak ne znaju ni što je marksizam ni što klerikalizam, hinjeno ukazanje Gospe đakonisi Luji i masovno zaludivanje župljana, s kojima župnik jedva izađe nakraj, otpori novom župniku u provedbi reformi, od kojih je na najveći otpor naišla prodaja župnoga konja, obiteljske traume, seoski ženskar i njegova zla kob („Brko na smrt natrko“), seosko-udbaške spletke, svećeničko ređenje i tomu prethodeći pokušaji duša iz sela prodanih režimu da spriječe to zaređenje zlobnim klevetama i spletkama, no pritom kolovođa smrtno strada („Sijelo urodilo, zlo se dogodilo“), župnikova (moralno nedopustiva) zaljubljenost u seosku medicinsku sestru te njegov trenutni bijeg iz sela kao spas od takve opasne kušnje.

Svečev kafić donosi nove priče iz bosanskog sela o životnim i obiteljskim sudbinama, u oprekama ljubavi i mržnje, pravde i nepravde, vjere i nevjere, grubosti i nježnosti... U priči „Svečev kafić“ razmaženi sin dolazi k sebi u pola mise, nakon što je snovao ubiti oca, svjestan da bi mati to mogla sama učiniti. U priči „Križ iznad ponora“ događa se „ludilo“ kod momka Baje zbog neuzvraćene ljubavi, te on živi na svoju ruku u selu. Jednom se popne na stijenu s koje može poletjeti u ponor.

Cijelo selo pokušava ga odvratiti od samoubojstva, dovode i djevojku, on pođe prema zovu ljubavi, no ona uto stane bježati. On se tada vrati na rub stijene, svi očekivahu da će sada neminovno skočiti, no on pogledom umi ponor ispod sebe, a zatim glasno šapnu: „U križu je moje spasenje, u križu je moj život’, okrenu se i mirnim korakom, posve normalan, pođe svojoj kući. (Džalto 1988: 26)“ U priči „S majkom“ govori se o velikoj majčinskoj ljubavi prema sinu nedostojna oca, sinu koji želi postati svećenik. „Molitva“ govori o snazi vjere i molitve u agresivnom napadu ateizma iz obiteljskog kruga sinova i kćeri. Dolazi na kraju do obraćenja. I u ovim pričama nazire se kao njihova podloga istinita ili domaštana građa iz života autorova i životā ljudi koje je kao dušobrižnik, ispovjednik, savjetnik i moralni sudac mogao dobro upoznati. Neke su priče doista bizarne; no pretpostaviti je da i one imaju uporište u stvarnosti, što je nešto manje izvjesno kad je riječ o, ponekad ponešto odveć učenim, poučnim odnosno didaktičkim, raspletima.

Gladne i nemirne godine jesu roman o župnikovanju mladog župnika, školovanog u Rimu za vrijeme i u duhu II. vatikanskog koncila, u bosanskom selu izmišljenog imena Mijatov Dol. Radnja se događa na prijelazu iz 60-ih u 70-e godine, a baca svjetlo unatrag i na ratne i poratne godine, u kojima je dotad to u Bosni najbogatije selo bilo spaljeno. Župnik pun kršćansko-svećeničkih ideala stiže u selo u kojemu je društveni život u strašnom raskoraku s humanističkim, kršćanskim i moralnim pravilima i idealima koje u svojoj glavi i srcu nosi... Roman je strukturiran u 18 razmjerno samostalnih poglavlja, tako da se u svakom pripovijeda neka zasebna priča ili epizoda, od kojih bi svaka mogla gotovo stajati samostalno. Svima im je zajedničko mjesto radnje, dotično selo, župnikov lik i određeni broj (donekle „tipiziranih“) likova koji se stalno iznova pojavljuju u različitim kontekstima. Izrazitije su prisutni i unutarnji monolozi odnosno svećenikove refleksije, a tu je, kao i drugdje, obilje dijaloga, narodne mudrosti, humora i komike, satiričkog naboja. Stalno se ostvaruje „intertekstualnost“ ili citatnost, pri čemu se citiraju, parafraziraju ili oponašaju: usmene uzrečice i umotvorine, gange i pošalice, kletve, psovke, zazivi, molitve, povremeno i slikoviti fragmenti iz Sv. pisma i katoličke predaje, na jednom mjestu stihovi pjesnika i katoličkog svećenika Izidora Poljaka („Ženo, ja se tebe bojim...“). O problemima celibata govori se otvoreno. Bez dlake na jeziku priča se zapravo o svemu. Džalto ne uljepšava, nema kod njega hipokrizije, iako ima ljubavi prema lijepomu i dobromu.

U ovom romanu selo je prikazano kao „tradicionalno katoličko“, no vidi se da u svojim njedrima nosi najprije bijedu i zaostalost, a zatim i

svakojaka zla, napose loše običaje i manire (gatanje, praznovjerja, alkoholizam, patrijarhalnost i nasilje nad ženama i djecom, ogovaranje i klevetanje kao svakodnevnu aktivnost) te razuzdanosti, popuštanja režimskim pritiscima, podlijevanja malograđanštini i primamljivosti materijalnih dobara i raznih hedonističkih zadovoljstava. Stil pripovijedanja mogao bi se označiti kao kombinacija neorealističkoga i verističkoga, novog objektivizma, psihološkog i didaktičkog romana te romana običajā, romana-ispovijesti i religioznog romana. U osnovi je ipak riječ o romanu svećeničko-župničke egzistencije, bez uljepšavanja stvarnosti i prikrivanja 'stidnih', neugodnih i sramotnih mjesta. Dapače, pomislilo bi se da ima i podosta karikiranja nagore. Roman je „katolički“ po tomu što za unutarnji okvir ima moralno-religiozni pristup životu prožet stavom razumijevanja za grijeha i slabosti te duhom kršćanske ljubavi i opraštanja. Za problemsko polje ima i samog župnika: od njegove krize izdržljivosti u tom grubom svijetu pa do zabranjene zaljubljenosti u novopridošlu učiteljicu Jelicu Orlović, domaću curu, zbog čega on smjesta, posve iznenada i napušta selo. – *In fuga salus!*

U zaleđu radnje i kao njezini pokretači stoje društveni odnosi i promjene u standardu i načinu života do kojih dolazi točno tih godina. Roman sociološkim promjenama pristupa s ljudske i moralne strane te s gledišta opstanka i budućnosti dotadašnje ruralne zajednice. Prikazuje i zloću ljudi jednih prema drugima i ujedno njihovu dobrotu; surovost i mekoću; sklonost muških pijančevanju, kavgama, tučnjavi, ponekad i ubojstvu; pobune protiv župnika i koncilskih „novotarija“, odmetništvo od Crkve i vjere i ujedno momente pojedinačnih ili masovnih obraćenja na vjeru i povratka Crkvi. Središte sela, osim crkve, jest gostionica, u kojoj se, uz mnogo rakije i vina, događaju žive, pa i žučljive rasprave i svađe, iz kojih se mnogo toga doznaje o likovima i društvenim odnosima. Roman prikazuje velike promjene i lomove do kojih dolazi s masovnim odlaskom muških, i poneke žene, na rad u Njemačku; neke se obitelji raspadaju, neki muževi ostavljaju žene radi Njemica, neke žene nevjerne su muževima, događaju se i drame, i tragedije, i pokajanja te povratci obitelji. Neki stariji roditelji bivaju ostavljeni i zanemareni od sve njihove brojne djece.

Na političkoj razini, za tradicijsku i osobnu katoličku vjeru i moral opasnost je komunistički sustav, koji putem rijetkih režimu prodanih lokalnih ljudi nastoji širiti bezvjerje (masovni mediji nisu u toj sredini tada još imali velika utjecaja), služeći se ucjenama i represijom te nadzorom svakodnevnog ponašanja seljaka, osobito onoga što govore odnosno što se zaključuje da misle. Tipično totalitaristički, iako daleko od većih centara moći. U takvim poslovima prednjači Gazda Džamonja, vječiti pohlepnik

i sluga vlasti. Naturalistički su prikazani i drugi crkveni odbornici, gostioničar i ostali. No život nikada ne ostaje na ružnomu i nehumanomu, nego po župnikovim nastojanjima, ili po prstu Božjemu, dolazi i do katarzi i obraćenja. Općenito, pisac uspijeva osvojiti veliko polje slobode izražavanja u komunističkom sustavu u kojem se i zbog jedne krive riječi moglo kazneno odgovarati. Ono što se uspijeva otvoreno reći, pisac umotava u prozirn foliju, ili, ponekad, umjesto doricanja (zabranjene) riječi donosi tri točkice. Roman je sjajan presjek života u komunizmu na mikrorazini hrvatskog katoličkog sela u Bosni, u koji ideologije teško prodiru, a ni vlast se ne osjeća odviše prisutnom ni premoćnom. Žaokā na račun komunističke vlasti ima podosta, a ima i aluzija na zločine koje je ona počinila u ratu i nakon njega. Ipak, temeljni osjećaj koji prevladava jest duboko kršćansko razumijevanje ljudske slabosti i grješnosti, koje je jače od ideološke ili vjerske isključivosti. Ono kao da je razoružavalo i tadašnje „cenzore“, „moralno-političke“ i fizičke čuvarke države i njezina pravovjerja. Na interkonfesionalnom planu, jer je riječ o sredini u kojoj u susjednom selu žive i muslimani, s kojima se katolici drže i surađuju, iznosi se kao kategorički imperativ to da katolici trebaju cijeniti i voljeti muslimane, a ne prezirati ih, mrziti ili se s njima obračunavati. Roman obiluje dijelovima koji razmatraju eminentno kršćansku tematiku zla i grijeha te obraćenja na pravi ljudski i kršćanski put. Primjerice u retrospektivnom prikazu povijesti jedne obitelji: „Jednoga dana prestade Jure grijehiti. Postade onaj stari, dobri Jure iz Mijatova Dola. Poče postiti, pokoru činiti, crkve obilaziti, milostinju dijeliti; ukratko, postade bogobojazan čovjek. Čudilo se selo, svatko je mislio da je Bog poslao čudo pa se tako s njim desilo. Selo je imalo pravo. (Džalto 1974: 7)“

U romanu su opisani i otpori neukih i uglavnom zatucanih seljaka provedbi koncilske reforme u liturgiji, otpori župniku, ogovaranja i klevetanja župnika, klevetnička pisma biskupu protiv njega, te razne ružnoće ljudske, sve do groteskne situacije u kojoj selo prije nedjeljne mise ne dopušta župniku da uđe u crkvu bijesno zbog toga što je prodao župnu kravu koju je zatekao u župnoj štali. Poručuju mu: važnija nam je krava od tebe. No na intervenciju jednog uglednog župljanina župljani popuste, a kada im župnik pod propovijedi objasni što je zapravo učinio, rasplaču se i pokaju te ga objeručke prihvate. Ukratko, selo nije postojano ni u vjeri ni u crkvenosti ni u ljudskosti, nego se zanosi i njiše u širokim amplitudama: od mržnje, sebičnosti i zloće – a gotovo sve takve negativnosti potpiruju tajni suradnici tadašnjeg režima, koji se, napose pohlepni Gazda Džamonja, radi vlastitih povlastica bore za uništenje religije sukladno službenom marksizmu, što ga oni uopće ne poznaju niti

išta od njega razumiju (što pripovjedač humorističko-satirički dočarava u njihovim obraćanjima ljudima i dijalogima) – pa sve do kajanja i posipanja pepelom. Kao i kod Stjepana Čuića, „selo“ (gradić) funkcionira i kao svojevrsan „kolektivni lik“ i nositelj kolektivne moralne svijesti, ali i uzročnik nevolja te pokretač radnje.

U selu je najprije vladala bijeda, zatim lagana konsolidacija, a uskoro i masovan odlazak domaćih muškaraca na rad u Njemačku. Roman bilježi enormne ekonomsko-socijalne promjene i učinke svega toga na vjeru i moral, na obiteljski život i na ukupne odnose. Materijalno bogaćenje i popratna megalomanija odnosno oholost postaje mnogo većim problemom nego što su to bile bijeda i spletke komunističke vlasti. U prvom dijelu svećenik razmišlja o tomu kako se ljude ne može navoditi na put dobra i vjernosti Božjem zakonu ako im se i materijalno ne pomogne; zorno je da je glavni uzročnik svih moralnih zala siromaštvo i bijeda, s kojom ide i neprosvijecenost. U drugom dijelu pokazuje se pak da je uzrok novih socijalno rastrojstvenih moralnih zala materijalno bogatstvo, bahatost i pomodarstvo, preskakanje „iz opanaka u cipele“. Župnik je taj koji mora tražiti i nalaziti lijeka i za prve i za druge, i za mnoge pojedinačne situacije, posebice za one koje imaju svoje uzroke u ljubavima i mržnjama, u nesrećama ili u okrutnostima i bezdušnostima samoga „sela“, koje vazda nanosi udarce najslabijima, ponekad kobne i smrtonosne. Ono dakle, točnije: skupinice koje se okupljaju u gostionici ili interesno-tračerskim kružocima, zastupljene i u crkvenom odboru i među dolaznicima na misu, jest vrhovna instanca koja „sudi“ svakomu. Onaj tko neljudskosti može humanizirati jest praktički jedino svećenik, a poslije možda donekle i učiteljica.

Po stilu i proseyeu, razabiremo kombiniranu prisutnost moralno-didaktičkog pristupa te ponekad romantičarskog, a najčešće realističko-verističkog sadržaja i stila. Estetički lošiji dijelovi jesu župnikovi unutarnji monolozi, iako su oni literarno legitimni; u njima se često osjeti didaktički ili teoretski pristup, koji narativno-stilski odviše odstupa od temeljne pripovjedne linije i stila, u smislu umetaka ili esejističkih epizoda, te usporava dinamiku. No ti su monolozi i refleksije unatoč tomu sadržajno vrijedan i neistrgljiv dio i bitni su za razumijevanje cjeline onoga što se događa, dakle za ideju i smisao romana.

Naricanja Frane Markanova jesu roman u Ich-formi o životnom putu istoimenog pripovjedača, s nadimkom Čane. Mjesto je radnje selo sa sedam zaselaka ispod visokih planina, mučeno oskudicom i neprosvijecenošću, porocima, obiteljskim i međuljudskim odnosima i sukobima, raznim nedjelima kao što je zanemarivanje obitelji, ponižavanje i

zlostavljanje žena, obiteljsko nasilje, bogaćenje na tuđi račun itd. Franina sudbina u djetinjstvu bila je nesretna, imao je problematična oca, koji je uskoro skončao (susjed ga ubio sjekirom jer je bio drzak i bezobrazan). Autor kroz pojedine likove provlači kršćanski moral i duhovnost. Prisutan je i kritički odnos prema „fratrima“ (tom riječju obuhvaćeni su i dijecezanski svećenici): „Što se tiče pratra, mogo je bit i bolji. Vazda je bijo nikako smrknut, ljut i krut ko da mu je sve pogorilo. Niked se na dite nasmijat ili ga pomilovat ko da smo bili šugavi. Nije imo svoje dice, pa nije ni umijo. A nako je jopet bijo dobra i široka srca. Dilijo bi nam vazda bombone, ali nako priko srca. (Džalto 1983: 21)“ O didu Ićanu govori se toplo: „Bijo je veliki virnik. Virovo je u Boga slipo. Nije bilo nedilje jali zapovidnog blagdana kad ne bi išo u crkvu k misi, makar što je crkva bila daleko oko tri sata oda. (...) Kako je bijo dobar, pravičan i bistar, nudili su mu i prija rata i potlje rata da bude vlast u selu, ali ga ne bi na to natiro niko živ. – Vlast kvari čovika, pogotovo seljaka. (...) Nije se guro ni u crkvene poslove. I tu je vazda stajo po strani.... (23)“ No „did“ je jednom „ščapom“ po leđima natjerao nekog derana da klekne na koljena pred fratrom za vrijeme blagoslova kuća. „– Dok je tvog Ićana, neće bit nevirnika u tvojoj župi, moj pratre – izlazeć iz te kuće viko je moj did pratru. (25)“ Did poučava Franu životnoj mudrosti, vjeri i moralnosti: „Dite moje, ostani čitav život viran Bogu, a i jude poštivaj. Brez Boga ne mereš se rvat s ovim životom koji nije život, već golema nevoja. (27)“ – Džaltina velika sposobnost uvjerljive, slikovite i žive karakterizacije likova i ovdje dolazi do punog izražaja.

Roman prati i političke i društvene promjene: „Ono potlje rata ugonilo seljake sve po redu u niku seljačku zadrugu, taj kolektiv, tako se zvalo. Did ne tide. Pa nagoni, pa ugoni, pa nagoni, pa ugoni, i jedva ga utiraše. (28)“ Did je zbog toga govorio „strpljen – spašen“ i tješio se pričom o strpljivom Jobu iz Starog zavjeta. No bio je svjestan i vlastitih grijeha, i onih svojih predaka, te se moli Bogu i uzda u njegovo smilovanje. „Umro je na samo Vodokršće pedeset devete. Meni je bilo nepuni osamnaest godina i još se nisam bijo oženijo. (32)“ Zanimljiva je epizodica kada Partija propagira ateizam na selu: „Na toj kufereciji digo se niki drugi i započe protiv Boga, vire i crkve. Te ovo, te ono. Svi šute, kad se ona [didova žena, baba Anuša] diže i dojde bliže njemu, i tijo pojde vako: – Dite moje, nemoj više protiv vire i Božje sile. Grijota je to. Bog će te pokarat. Ne griši. Bog ti je dao pamet, pa budi pametan. Misto toga bolje bi bilo da svit nagovaraš na dobro. Eto, da tu školu poprave judi, pa da im dica uče čitat i pisat, da nisu slipa kod očiju. (...) Koga je vira stranputicom povela? (...) I ti imaš dušu, dušo moja, čuvaj se. (35)“

Obrađena je i tema migracija: „Nije prošla ni godina dana od didove smrti, pokupiše se braća, sva osim Ive, i izgubiše se priko Save. Nastane se u Šlavoniji ali ubrzo iz Šlavonije osele u Australiju di i danas živu. Ostašmo kod kuće samo nas troje: najstariji brat Ivo, sestra Jele i ja. Meni vakat u vojsku, sestri vrime od udaje, brat se Ivo oženijo lošo, doveo niku linu, neće da kašike digne s poda, samo leži i žuga. Razočaro se, pa i on samo pije i po kući suje. Dica u njega posuše... (38)“

Stablo Franu jednom pritisnulo, pa je ostao grbav. A sestra išla u seosku 'javnu kuću', zatrudnjela, pa se ubila kad ju je nesretni otac djeteta ostavio. On kada ju nađoše pade u nesvijest pa bulazni, psuje Boga: „Došlo mi u glavu, ko da očima gledam, kako me Bog progoni i kako je on svemu ovome kriv. Napast vražija, ja šta je. (52)“ Vrag ušao u njega, pa ga baba Benjakuša istjeruje: „iš, iš, vraže pakleni, iš, iš, vraže stakleni, ko mačak njauko, ko vo muko, ko pivac pijuko, ko rebac cijuko, čim se iz njeg izvuko, u pećinu se uvuko a iz pećina u pako, Bog te smako, iš, iš, iš... (52)“ U ovom citatu neposredno se vidi kolika je prisutnost usmenih formi kao što su brojalice ili zaklinjanja; napomenuti je pak da autor petrificirane izričaje naučene iz mikrosocijalne predaje mijenja, dopunjuje, parodira, čini ih 'obrnuto' humorističnima ili one koji se služe takvim izričajima u danim situacijama ironizira, čemu nerijetko služi karikiranje odnosno hiperbola. Igranje jezikom – jezični ludizam – osobito je omiljeno autoru. Sve to oslikava sljedeći citat: „I taman kada je ona zabrzala vikati iš, iš, iš, ja sam se naglo stišo, pristo sovat, klet i proklinjat a onda se sta glasno kajati, vičuć što sam jače mogo: kajem se od svega srca što uvridi Boga, najmilije dobro... i u isto vrime udarat u prsa, samo što ji nisam probijo. (52).“ – No Benjakuša je zapravo bila seoska spletkarica, zločesta. Praznovjerice, kojih je u opisivanim sredinama mnogo, Džalto radnjom ili stilskim sredstvima raskrinkava.

Osvijetljen je i položaj župnika u toj sredini: „Pratru se sve ne kazuje jer kad bi on sve znao šta se u selu radi i dešava, pobigo bi iz njega da je svetac, netoli čovik. (58-9)“ Glavni negativac jest lugar Svitlica. „Di je ono, Svitlica, što se pričalo da neće bit ni šumara ni poriznika, sve će bit narodno, a ti narodu ne daš ni da se ogrije – jednoč mu u brk reče Jurcan – i ode Jurcan sedam dana u zatvor. Nalago Svitlica da je Jurcan sovo i narod i narodnu vlast, a nije je ni spomenu. Uplašijo svit, pa svit ne smi u šumu i kad ga nejma u šumi. (62)“ Dojmljive su i tragično-humoristične zgode, situacije, epizode, dvosmislice i aluzije, primjerice: „[O]Vo je socijalistički, a ne popovski sud! – zavika prisidnik suda i zapriti da se nikakav Bog ne spominje tu jer taj sud nejma nikakve veze s Bogom, niti želi imat. (77)“ Franu je zato što je ubio nedužna momka sud osudio

na 20 godina. Odležao je pet, ne dozna se zašto tako kratko. A prije toga se već oženio. Nižu se i opisuju zatvorske zgrade – što je jedno od dotad rjeđih napuštanja sela kao mjesta radnje. Ondje je i svećenik, koji Franu prosvječuje. Po izlasku iz zatvora odlazi u vojsku, a žena mu već ima petero djece. Bijeda. U vojsci opet jedan fratar, iz Banje Luke. A ima i jedan pošten oficir, koji je volio disciplinu, ali i vojnika. I bio pravedan. I nije dao „Boga sovati“.

Dok je Frano bio pet godina u zatvoru i dvije u vojsci, svijet se promijenio: pošli ljudi u Njemačku, tu je i nova osmoljetka, svi se kuće, grade, razmeću. Dotadašnji seoski gavani padaju u sjenu novo obogaćenih, pa su im zavidni. Odlazi i on, dobro zarađuje, ali, budala, zaljubi se u neku promućurnu 'kurvu' koja od njega muze bezočno sav novac, i još ga ponižava i pravi budalom. No on se nje ne može osloboditi, a obitelj mu u selu skapava od bijede, i kuća izgori, on uopće ne dolazi, a i kada dođe, Bože sačuvaj. Jadna njegova žena. U tom razdoblju otpadništva i poroka u njemu su se javljale unutarnje borbe. „Judi moji, neću lagati, više od tri mjeseca u meni se borijo đavo i savist. Đavo navlači, a savist odvlači od zla. I udri i ne daj, đavo pobedi kako sam i predvidijo. (112)“ Žena Ruška ponekad mu dođe i na san, da ga opomene. No uzalud i to, sve uzalud, lud je za tom pokvarenom bludnicom, sve novce strati na nju i na alkohol. Ponekad ode u crkvu, moli se pred Raspetim, ali ni to ne pomaže: 'Nečastivi' je dobro upetljao svoje prste u tu preljubničku ovisnost. Ponekad kao da čuje i glas Raspetog Isusa, koji ga podsjeća na njegovu djecu siročad: „Frano, Frano, ti srljaš iz zla u gore. Sve dublje padaš i propadaš. Uzmi svoj križ i slidi me. U križu je spasenje. U križu je zaštita i obrana. U križu je život.' (...) Pojdi ti svojoj kući, svojoj dci i svojoj ženi, i sve će jopet bit u redu – ko da mi sam Isus šapće. (150)“ – govori mu Raspeti u kapelici Isusa Ranjenog. No po povratku u selo on opet po starom, zlo je jače od njega, birtija, alkohol, društvo, nasilje nad ženom, ona jedva preživi. A onda se opet sjeti dida Ićana i njegovih moralnih pouka: da bar bude dobro djeci njegovoj.

Njegova žena otjelovljenje je ponizne i ustrpljive patnice, svete. No on opet pa opet zlo. Za Badnjak krene prema Njemačkoj, vidjet onu svoju. No prolazeći pokraj neke crkve, nešto ga povuče unutra, gdje ga dočeka neki stariji fratar i pita ga hoće li se ispovjediti. Ispovijeda se, kaje, odluči vratiti će se svojim, no kada ga fratar zapita hoće li raskinut s onom u Njemačkoj, to ne može obećati. Našto će fratar: „Ako ne mereš prikinut zauvik, bar se sada vrati kući za Božić. Vrati se, brate, svojoj sirotinji. Znam da ti nije lako ali za ljubov Boga i svoje dice žrtvuj se. Eto, sad si sotonu istiro iz duše pa prigrlj križ svoj. Ako to učiniš, bit će

bolje jer je veća radost u križu nego u nasladama. (201)“ On to poslušaj, dođe kući i razveseli svoje, sav preobražen (nagao obrat!). Betlehemska prizor obiteljske ljubavi i sklada. I ženu voli; „od svega toga bilo mi je najdraže što mi se duševno stanje smirilo (a smirilo se od one ispovidi). Judi moji, koliko sam posto u duši smiren da se ne mere kazat. I radost se nika u srcu ugnizdila; vavik bi se smijao, koliko mi je bilo drago sve skupa. (...) Kako sam češće počeo ići u crkvu k misi i Bogu se moliti, sve mi je u duši bivalo lagodnije. Onu podmuklu patnju koja mi je neprikidno dušu parala ko tup nož samo je molitva izličila. (210)“ Opet odlazi fratru i ispriča mu sav svoj život. Fratar moli i na kraju mu kaže da ponavlja za njim „Smiluj mi se, Bože, po prvelikom milosrđu svome i po prvelikoj dobroti svojoj uništi krivdu moju“ (217), pa nastavi: „– Tako, a sada slušaj. Nad svakim zlom lebdi milosrđe Božje, pravda Božja i ljubov Božja ali i kazna Božja. Onako će čovik od Boga dobit kako je zaslužijo. Ti si dosta zbog svoji grijah ispašćo. I ovo pripusti u ruke božje. Mirno radi svoj poso, Bogu se moli a vrijeme će pokazat pravu istinu. (217)“ – Na kraju su svi zločesti kažnjeni raznim kaznama te i ona zločesta žena nestade s obzorja. Pouka je pripovjedača samom sebi i čitatelju na kraju romana eksplicirana: „– Frano Markanov, samo viruj, uzdaj se i jubi svoga Boga, najvećeg prijatelja svoga, pa se ne boj. Ne boj se. Ničeg se ne boj. Ni zlo ti nudit ne mere – vako vazda sam sebi govorim i govorit ću do konca života. / I držim se toga. (226)“

U veoma opsežnu romanu *Pod Jurcanovim orahom*, koji je svojevrsna rekapitulacija i sinteza dotadašnjeg Džaltina pripovjedačkog opusa, Stipan, sin Jurcanov, pripovijeda naširoko o ljudima i događajima iz vlastita pamćenja, ponešto i iz kazivanja drugih, pod orahom čaće Jurcana, a Tvrtko (student u Zagrebu) to zapisuje, ne progovarajući ni riječi. „Muza uči pisati“ (Havelock 2003), reklo bi se naslovom jedne moderne knjige o odnosu usmene i pisane kulture i književnosti. Kršćanski iskazi, evanđeoske pouke i prispodobe upletene su u monologe, osobito one pripovjedačeve, a najviše u dijaloge, kao npr. kada Stipanova žena, predosjećajući svoju smrt, moli nevjestu (čiji je muž, Stipanov sin, poginuo u II. svjetskom ratu netom su se vjenčali, i koja nije htjela otići od svekra i svekrve roditeljskoj kući, ili se opet udati, nakon što je ostala udovica) da ne ostavi Stipana. Najprije provjerava što ona kani, no ova se rasplače zbog te sumnje, stara kaže da je to rekla „samo nako“, a zatim dobije ovaj odgovor: „– Nemoj ni nako, nemoj nikako, meni je lipo, a da mi nije ni lipo, treba i trpiti. I Isus je trpio, milost ga bila. I on je nosijo priteški križ, i on je pado pod tim križom, makar je bijo Sin Božji – veli nevista. – Znam, znam, ali i Isusu je Šimun pomogo nosit križ i Isusa su

na putu tišile žene i Isusu je Veronika pružila rubac da otare svoje krvavo lice, stade moja pokojnica nabrajat. (Džalto 1990: 332)“ Na to se odmah nastavlja pripovjedač, bez grafičke naznake: „Znala je ona o viri i Bogu, a naročito o Isusu ko i pratar. A ko bi reko? Mislijo bi čovik nije se znala ni kruva najist, a jopet pametna, razborita i mudra žena. Ko bi reko, ko?“ (332) I pripovjedač se umiješa u njihov razgovor, kad je čuo kako svekrva govori nevjesti da pronađe grob svoga pokojnog muža i kosti te ih prenese i pokopa na njihovu groblju: „– Spominješ dite. Bolje bi bilo da o tome šutiš – vičem ja, jerbo u to doba nisi smijo pomislit, kamoli spomenut onog ko je bijo na drugoj strani, viru ti ćaćinu. (333)“

Pripovijedanje ima dakle bar dvojaku funkciju: pripovjedač opisuje zbivanja te prepričava i dijaloge, no ujedno se i upleće kao tumač ili ocjenitelj rečenoga, ili onoga što se dogodilo, ili karaktera nekog lika, ili naravi neke pojave, ili atmosfere i konteksta. U konkretnom diskurzu doznajemo da je političko stanje bilo takvo da se poginule na drugoj strani nije smjelo ni spominjati, a kamoli tražiti njihov grob ili njihove kosti pronaći i pokopati na svom groblju. Opisivanjem toga tabua nametnutog od režima dočaravaju se razmjeri totalitarne isključivosti i mržnje, koja seže i onkraj groba. Zatim se, nastavkom dijaloga/rasprave između Stipana i njegove žene daje u njezinim riječima i bitno nova, slobodarska perspektiva u smislu političke budućnosti: „Ako ne smi sad doće vrime. Ne mere ni vako zauvik.“ – Takvo što u doba komunističke Jugoslavije napisati bilo je iznimno hrabro: nije se smjelo dovoditi u sumnju budućnost „države i poretka“. U nekoliko riječi prikazana je na tako slikovit i dojmljiv način nehumana narav tadašnjeg sustava vlasti, o kojoj se do te mjere nisu etablirani pisci usuđivali niti su realno smjeli ići. Moglo se kritizirati, ali reći izričito da će „sve ovo“ jednom proći ulazilo je u zonu tabuiziranih zabrana. Utoliko je ovakvu smionost nužno uočiti i istaknuti kao rijetkost i vrijednost.

Recepcija i valorizacija

Radovan Grgec u recenziji *Sela Svadalova* najprije spominje kako se Džalto nadovezuje na „prilično brojnu srednju generaciju naših pripovjedača, među kojima se ističu Ante Jakšić, Mara Švel, Ivo Balentović i Stjepan Krčmar“ (Grgeč 1972: 7) te nastavlja: „Iako mu je ovo prva knjiga, njegovo je ime dobro poznato jer je objavio već vrlo mnogo novela, crtica i pripovijedaka, po našim raznim novinama i časopisima. Neke od

njih ušle su i u ovaj izbor. (isto: 7)“ Zatim, nakon kraćeg prikaza njegova života, iznosi ocjenu da ima „izrazit pripovjedački talent“ (isto: 8) te da „njegova koncizna i zanimljiva zbirka, jedinstvena po svom stilu i sadržaju, dobiva posebnu vrijednost u dijalogu u kojemu vjerno reproducira ljepotu jezika... Dijalozi daju posebnu karakteristiku njegovu stilu i sadržaju njegovih pripovijedaka. (...) Džalto nas podsjeća na velike majstore koji su slikali regionalne ambijente univerzalno i umjetnički vrijedno. Njegovi seljaci, kojima se malo tko iz naših redova dosada pozabavio, otkrivaju svoju dušu i postaju nam bliži. Džalto umjetnički dešifrira zagonetke bosanske zabiti, a njegova proza slijeva se s pojedinačnim zvucima i šumovima njegova sela u impresivnu epopeju zemlje Bosne. (isto: 8)“

Božidar Petrač, u pogovoru *Svečeva kafića*, primjećuje da dotadašnji autorov prozni opis „u cijelosti karakterizira njegova ruralnost“ (Petráč 1988: 137), te da njegova „proza izrazito pučkog sadržaja... velikim dijelom korespondira s prozom pisaca kao što su Ante Jakšić, Mara Švel-Gamiršek, Ivo Balentović i Stjepan Krčmar“ (isto: 137) Ističe ekspresivnost Džaltina jezika, a u tematskom smislu primjećuje da se autor dotiče aktualnih tema unutar suvremenih relacija odnosa vjere i nevjere te dobra i zla.

I Dubravko Horvatić ističe sočnost Džaltina jezika, ali i tragičan humor. Taj tragični humor Juraj Lončarević naziva u svom opširnijem prikazu Džaltine proze do 1990. „duhovni propuh kroz koji vjetri sve ono što čini tegobnost života njegovih junaka i zbivanja oko njih“ (1142). Za njega je „dogotovljenost u svemu“ (Lončarević 1995: 1135) dojam koji mu se nameće o prozi do 1990., pri čemu je svejedno hoće li opseg ispričovijedanoga biti kraći (pripovijetka) ili dulji (roman). Težište stavlja na Džaltino djelo kao odraz narodne mudrosti i povijesnog opstanka hrvatskog naroda općenito, a napose u Bosni, te tamošnjeg opstanka katoličke vjere. Posebnu pozornost posvećuje karakteriziranju likova, a ističe i dimenziju „svevremenosti“, u smislu primata općenacionalne povijesti nad pojedinim naraštajem ili pojedincima; najvažnija je „moralna supstanca naroda“ (isto: 1141).

Naznačivši prisutnost tradicije usmene književnosti u Džaltinoj prozi i podsjetivši na njezinu prisutnost u djelima niza velikih hrvatskih književnika, Marko Dragić u svom *In memoriam* iznosi ovu zaključnu ocjenu: „Stjepan Džalto svojim je djelima stvorio epopeju bosanskoga malog čovjeka, iskazujući duboku zabrinutost za sudbinu svoje rodne Bosne – jer boli Bosna i kad se o njoj šuti, a kamoli kad se govori. Nedvojbeno, Stjepan Džalto ide u red najvećih hrvatskih književnika u Bosni i Hercegovini i šire. Njegova su djela beskrajni trag velikoga čovjeka, svećenika i književnika. (Dragić 2008: 580)“

Iako ga povijesti hrvatske književnosti, proze ili romana jedva spominju, o Džalti je, kao što se vidi, pisano, i pisano je pohvalno: osim spomenutih kritičara, o njemu su pisali i Enver Čolaković, Svevlad Slamnig, Juraj Kolarić i drugi. Svi su uočili i hvalili njegov pravi pripovjedački talent, sočnost i bogatstvo jezika, živost dijaloga i izražavanje atmosfere, svijest o nacionalnom i vjerskom identitetu, otporu „naroda“ (sela) komunističkoj ateizaciji i razgradnji moralnih normi. Kritičari su primijetili Džaltinu pripovjedačku ukorijenjenost u bosansko selo, a o prvoj objavljenoj zbirci primijećeno je kritički i ovo: „Zaostalost, primitivnost, a ujedno bogatstvo duše, čistoća i čvrstina vjere skupljeni su u ovom kratkom djelu zaista darovita pripovjedača [...] koji se – očito – još bori s početničkim dilemama i svoje likove ne oblikuje [...], već ih iz života (ili iz svoje mašte) vadi pincetom svog talenta i presađuje na papir književnog stvaralaštva [...]. Bosansko selo Stjepana Džalte autentično je, ali nekako petrificirano, daleko zaostalije nego što bi ono danas moralo biti, nego što ono danas i jest. Njegovi su seljaci jednako takvi kao u pisaca potkraj 19. ili s početka našeg stoljeća. (Čolaković 1973: 71).“ – No Džalto ne će stati na tomu, nego će u daljnjim djelima sve više i kompleksnije zahvaćati u suvremeno selo i odraze društvenih mijena i materijalnog napretka što ih je donijela druga polovina XX. stoljeća, prije rata s početka 1990-ih. Stoga su kritičari poslije uočavali i zahvaćanje u društvene aktualitete. Primijećen je, uz snažno prisutnu moralnu svijest, i autorov tragični humor, koji je kao „duhovni propuh kroz koji vjetri sve ono što čini tegobnost života njegovih junaka i zbivanja oko njih“ (Lončarević 1995: 1142).

U sadržajnom smislu mora se istaknuti da ovu prozu prožimlje humanizam, prosvjetiteljski i didaktički poriv, kršćansko-katolička slika svijeta, moralnost i duhovnost, svijest o etničko-vjerskom identitetu. Osim u strukturiranju fabula, kršćanski pristupi vidljivi su i u brojnim dijalozima i unutarnjim monolozima, u prikazivanju i razumijevanju života župe i vjerskih običaja, u zvanju te u vanjskom i unutarnjem životu svećenika... Tu je i svijest o odgovornosti za vlastite postupke pred Bogom i pred zajednicom, često je zahvaljivanje Bogu, molitva, sućut i milosrđe prema bližnjima, stalno je prisutan kolektivni etos i svijest o potrebi poštivanja Božjih i crkvenih zapovijedi te moralnih pravila općenito. A sve to u hrvatskoj se književnosti u razdoblju komunizma prilično oskudno, ili ponajviše tendenciozno i negativistički, zahvaćalo.

Osobito su uspjele i u tom razdoblju inače tako malobrojne stranice o egzistenciji osvijetljenoj s kršćanskoga motrišta, na kojima se dočaravaju dramatske i rubne situacije sagrješenja i posljedice, pa grižnja savjesti u

religioznom smislu, pokajanje i skrušenje, ispovijed i suočenje sa smrću. Džaltino djelo, rečeno eliotovski, predmetni je korelativ takovrsnih stanja i emocija u danoj ruralnoj sociokulturalnoj bosanskoj sredini; ono u formi tradicionalne priče, pomoću živo-neposredna i jezično „sočna“ pripovijedanja, pretežno u humorističko-satiričkom stilu, strogo lučeći dobro od zla, uprisutnjuje tradicionalnu i modernu katolištvom prožetu kulturu, etiku i duhovnost u životu zaostale bosanske seoske sredine pomoću umjetnosti pripovijedanja kao (primarno) komunikacijskog medija. Pripovijedanje izvire iz srca naroda, kojem je i namijenjeno kao svojevrsno zrcalo, i ujedno iz autorova srca; osjećaji, čuvstva, strasti i duhovne amplitude jesu topisi na kojima se grubi svijet materijalno-kolektivnoga susreće s tankočutnim svijetom duhovno-personalnoga.

Džaltin „samonikli“ pripovjedni opus iz razdoblja komunizma daje u tadašnje društvo i njegova totalitarna nastojanja takve književno-deskriptivne i satiričke uvide „odozdo“ kakve tadašnja institucionalizirana književnost, pa ni ona kritička ili disidentska, uglavnom nije davala. Utoliko su njegova djela dragocjenija. Ona otkrivaju određena područja i aspekte društvenog života te dimenzije duhovnosti i moralnosti što ih je matica tadašnje hrvatske književnosti uglavnom ignorirala ili su joj bile stranima. Prostor, smjer i duh etablirane hrvatske književnosti (i književne znanosti) toga razdoblja bio je većinom urban i modernistički, profesorski pa i „kabinetski“, prečesto dalek od običnog i slabo obrazovana čovjeka, ateistički ili agnostički, s mnogo skepse i sa stečenim prijezirom prema usmeno-ruralnoj kulturi, „folkloru“ i običajima, prema tradicijskim i religijskim kriterijima i vrjednotama, odviše šutljiv, ako ne i usluživ, prema manifestacijama političke indoktrinacije i totalitarizma, k tomu sklon intelektualizmu i elitizmu; prostor, smjer i duh Džaltina opusa, jednako kao i njegova života, bio je većini toga oprečan ili bar svemu tomu jako dalek. Njegov svijet bio je svijet „malog“ i slabo prosvijećenog čovjeka sa sela, iz hrvatske bosanske zabiti, u njegovu suočenju s vječitim kušnjama i s novim društvenim okolnostima.

Džaltina proza po svojoj je strukturi i pučka i umjetnička, u sebi združuje stil i tradiciju usmenog pripovijedanja odnosno pripovijedanja za puk i ujedno razvija autorski prepoznatljiv stil i duh. U prvom smislu nastavlja se na niz „pučkih pisaca“ (od kojih su neki bili i sakupljači usmenoga književnog blaga) iz kruga Hrvatskoga katoličkog pokreta kao što su „pripovjedač 'drage Bosne“ (Lončarević 2011) Viktor Grmović, rodnom Mostarac, Ljubušak fra Martin Mikulić (umro 1912., a 1972. objavljene su mu „Pustinjakove pripovijetke – iz seoskog života zapadne Hercegovine“), Ličanin pop Fran Binički, Drnišanin Marko Vežić, vlč.

Blaško Rajić, Josip Andrić i Ante Jakšić iz Bačke, Mara Švel-Gamiršek iz Srijemske Mitrovice, fra Lujo Plepel iz Kaštel Sućurca, Ivo Balentović iz Županje itd. Po svom zahvaćanju u ruralnu tematiku i ujedno po humorističko-satiričnom i karikirajućem stilu blizak je autoru „Prosjaka i sinova“ Ivanu Raosu, čiji su pitoreskni likovi izrasli u Džalti nipošto dalekoj Imotskoj krajini, te još nekim piscima toga tipa. Problemi pri valorizaciji Džaltinih djela nastaju u srazu između modernih i modernističkih kriterija koji se primjenjuju na umjetničku prozu i činjenice da je njegova proza primarno pučkoga tipa i stila. Ona ima i određenih slabosti: od previše jezičnih poigravanja, forsiranja šaljivih izraza i „stihovanih“ rečenica te pretjeranog citiranja i parafraziranja narodnih poslovice i drugih klišeiziranih izričaja u pripovijedanju i dijalozima pa do posezanja za „već viđenim“ motivima, zapletima radnje i tipskim likovima, recimo likovima seoskih poštenjaka i negativaca, nasilnika, pijanaca ili pak onih koji iz svoga interesa služe na štetu bližnjih svim režimima (najtipičniji je od takvih likova Prišipetlja). No ona ima i svojih nedvojbjenih moderno-umjetničkih kvaliteta, počevši od živog, slikovitog, uvjerljivog i zanimljivog pripovijedanja pa do ulaženja u tematska polja koja dosad u hrvatskoj književnosti još nisu (tako) obrađena. U svakom slučaju, njegov narativni opus iz razdoblja komunizma sastoji se od zanimljivih djela kratih likovima, zapletima, radnjama i raspletima. U detaljima i u cjelini njegova proza svjedoči o specifičnu autorskom kritičkom i satiričkom odnosu prema tadašnjem društvu i političkom sustavu te o snazi katoličke vjere i duhovnosti kao neotuđive sastavnice upletene u različite pripovjedne situacije, u dijaloge i monologe te, u konačnici, u „sliku svijeta“ koju Džaltina proza strukturira i ujedno ju provjerava.

Bitno je to da je Džaltina „regionalna“ i „pučka“ proza zanimljiva te ima što otkriti i ujedno kao užitak čitanja štiva prepuna komičnih i duhovitih situacija i izričaja dati i onima koji su daleko od dotične regije, od njezina jezičnog idioma i mentaliteta, i koji su se navikli čitati kvalitetnu i mnogo moderniju, poglavito „urbanu“ umjetničku prozu.

Literatura:

- Čolaković, Enver. 1973. Stjepan Džalto, Selo Svađalovo. *Marulić*, 6 (1973), 1, str. 71–72.
- Dragić, Marko. 2008. Stjepan Džalto. In memoriam. U: *Crkva u svijetu*, god. 43, br. 4, 576-580.
- Džalto, Stjepan. 1974. *Gladne i nemirne godine*. Roman. Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda.
- Džalto, Stjepan. 1983. *Naricanja Frane Markanova*. Roman. Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda.
- Džalto, Stjepan. 1990. *Pod Jurcanovim orahom*. Roman. Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda.
- Džalto, Stjepan. 1983. *Priče iz Pasjih Korita*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Džalto, Stjepan. 1972. *Selo Svađalovo*. Priče. Zagreb: HKD sv. Ćirila i Metoda.
- Džalto, Stjepan. 1988. *Svečev kafić*. Mostar: Biskupski ordinarijat.
- Grgec, Radovan (R.G.). 1972. Predgovor. U: *Selo Svađalovo*, Zagreb, str. 7-9.
- Havelock, A. Eric. 2003. *Muza uči pisati*. Zagreb: AGM.
- Lončarević, Juraj. 1995. Uz prozu Stjepana Džalte. *Marulić*, 28 (1995), 6, str. 1135-1145
- Lončarević, Vladimir. 2011. Viktor Grmović – vrstan pripovjedač „drage Bosne“. *Glas Koncila*, 15. svibnja 2011., br. 20, str. 21.
- Petrač, Božidar. 1988. Proza Stjepana Džalte. U: *Svečev kafić*. Mostar 1988, 137-140.

Characters, village, Faith and Art in narrative prose of Stjepan Džalto published in 1970 – 1990 period

In this article, the prose oeuvre of the Croatian writer from Bosnia and Hercegovina, Stjepan Džalto, written and published in the period of Communism, between 1970 and 1990, is reviewed. It's three story collections and three novels. Džalto's prose is recognized as a prose created in the way of combining the traditional oral and folk literature as well as the author's artistic shaping approach. Formal merits of this prose are distinguished and picturesque narration, realistic-veristic descriptions of the rural life, anecdotal features, vivid dialogs, inner monologues, as well as wording full of expressive phrases. The writer builds his prose text mainly by echoing an ordinary, stylistically intensified *parole* as well as by humorously paraphrasing proverbs and other forms of folk linguistic heritage and communication. Usually, the scene is a detached Croatian-Catholic village-parish in Bosnia, where typical situations, conflicts, tragedies and catharses happen. The village and its inhabitants are confronted with serious challenges, from misery and alcoholism, over atheistic indoctrination and repression by the Communist regime and its servants to the big changes caused by the economic development; peasants began to leave, temporarily, for the rich Germany as guest workers. This prose is permeated with critical attitude towards negative appearances within people and society, though with Christian spirit, Catholic values and moral criteria as well. Not criticism and satire, but experiences of lives as wholes would have the last word. A lot of 'villains' happen to come to the moral-religious, inner conversion before they die, returning ruefully to the Catholic faith of their community, and, in that way, to the previously despised kindness. Džalto's prose, now re-evaluated, represents an enrichment and broadening of the Croatian and Bosnia-Herzegovinian prose spectrum in the said period.

Key words: Stjepan Džalto; prose; village; folk literature; humorous-satirical literature; literary shaping; Catholicism